

ДЕРЖАВА ТА АРМІЯ УНР В ПЕРІОД ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ТА ЇХ ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ

Розглядаються правовідносини держави та армії, що виникали у період тимчасового уряду та їх правове закріплення. Проведена класифікація нормативно-правових актів, що регулювали відносини між державою та армією. Особлива увага акцентується на значенні армії у державотворчих та правотворчих процесах вказаного періоду.

Ключові слова: армія, правове регулювання діяльності армії,

Рассматриваются правоотношения государства и армии, которые возникали в период временного правительства и их правовое закрепление. Проведена классификация нормативно-правовых актов, регулирующих отношения между государством и армией. Особое внимание акцентируется на значении армии в государственном строительстве и правотворческих процессах указанного периода.

Ключевые слова: армия, правовое регулирование деятельности армии.

This article discusses the relations that occur between the government and army during the interim government, to legislative confirmation. Made classification of these law-acts. Particular attention is paid of Army in the development of state and legislative processes of that period.

Key words: army; legislative regulation of the army.

Армія для кожної нації є гаратом реалізації її найсуттєвішого права, права на самовизначення. Історії відомо, що часто Українська армія передувала створенню власної держави і була каталізатором її розвитку. З огляду на велику значимість мілітарної сили у державотворенні та врахувавши давні національні військові традиції та досвід у цій сфері, які є вагомими чинниками у розбудові сучасних Збройних Сил України, підготовлена ця стаття. Метою статті є висвітлення особливостей формування війська УНР та його правове забезпечення в період Тимчасового уряду. Окремі аспекти цієї проблеми розроблені у працях Б. Гнатевича, В. Голубка, Л. Зінкевича, О. Копиленка, І. Крип'якевича, В. Кульчицького, В. Солдатенка, З. Стефаніва, О. Тимощука, Я. Тинченка, Л. Хала, Б. Якимовича та інших.

Отже, стаття є важливою й актуальною, де акцентується, що в умовах зростаючої революційної кризи у країні, Тимчасовий уряд був уже безсилим зупинити українізацію військових частин, яка стала масовим явищем.

Доречно підкреслити, що легітимізація розбудови Українського війська у формі українізації розпочалася зразу ж після Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.). Такими документами були Резолюція від 15 квітня, Заява від 21 квітня та Постанова другої сесії Центральної Ради від 22–23 квітня 1917 р.¹. Ці акти УЦР підтверджують, що стихійне формування українського полку у складі 3000 солдатів відбулося з ініціативи самих військовиків-українців на основі пробудженої революцією національної свідомості та, подібно до польського варіанту, організації національних частин на території України і Росії.

© КРАВЧУК Микола Володимирович – кандидат юридичних наук, доктор права УВУ, доцент, завідувач кафедри Тернопільського національного економічного університету

УЦР вважала, що для недопущення заколотів у тилу й на фронті і завдання шкоди обороні та зміцненню нового ладу, в період революційної активності українських солдатів, єдиний вихід – створити з них українські полки і за їх бажанням, негайно, відправити на фронт. Українські частини надалі формувати тільки із запасних тилкових частин. Солдати фронтowych частин, які перебували в Києві, позбавлялися можливості їх включення у формуючі українські частини, оскільки це було компетенцією вищої військової влади. Вище вказані рішення УЦР були спрямовані на уникнення конфлікту з Тимчасовим урядом і намагання виправдатися за прагнення своїх національно свідомих громадян мати власні мілітарні сили. Лише після бурхливих дискусій УЦР, вислухавши повідомлення Комітету Центральної Ради та українських військових організацій, прийняла заяву вищого командування про формування першого українського полку і визнала це як ствердження принципу українізації війська. Своєю Постановою УЦР закріпила програму і принципи українізації життя в Україні, невід’ємною складовою якої стала розбудова власного війська: формування із запасних, тилкових підрозділів нових українських частин шляхом скерування до них, відповідно до рішення Комітету ЦР від 15 квітня, військовиків-українців; заклик до всіх вояків-українців, для забезпечення української демократії й свободи, вірно й беззастережно виконувати військові обов’язки та розпорядження військової влади, впершу чергу особовим складом першого українського полку; сформувати з членів, обраних на військово-му з’їзді, Військову раду, тимчасове виконання обов’язків якої, до її обрання, покласти на військову комісію Центральної Ради².

Необхідно підкреслити, що легітимності військовому будівництву надавала УЦР – прийнятими на сесіях постановами, ухвалами й іншими нормативними актами, а також постановами її виконавчого органу – Комітету, Генерального Секретаріату (далі - ГС), Ради Народних Міністрів. Центральна Рада, що виникла 3–4 березня як «координуючий центр українських організацій із забезпечення їх представництва у Київській міській думі, Губернській міській управі, а також об’єднання розпорощених українських сил», за великої підтримки народних мас не тільки перетворилася на активного поборника ідейних принципів українського руху, а й стала основним виразником боротьби за автономію України, зміни її статусу та розширення соціальної бази з київської організації на всеукраїнську. Після делегування, в ході селянських, робітничих та військових з’їздів, Центральної Раді владних повноважень народом, як їх основним носієм, незважаючи на великий супротив Тимчасового уряду українським прагненням представляти інтереси українського народу, вона перетворилася з «національно-політичного центру» на «національно-державний». Статус ГС – вищого виконавчого органу України підтверджений 3 липня 1917 р. постановою Тимчасового уряду. Після жовтневого перевороту, 3 листопада 1917 р. УЦР своєю відозвою «перебрала владу до своїх рук», зберігаючи федеральний зв’язок з Росією, а після прийняття ІV Універсалу УНР стала самостійною, не залежною державою³. Актами, що мали нормативне значення та регулювали військове будівництво на той час, були: звернення, відозви, постанови, розпорядження, резолюції, рішення, ухвали, накази, універсали, закони, інструкції, статuti, меморандуми конференцій, зборів і з’їздів, засідань ГС й УЦР, в яких визначено нормативи, стверджено засади і проголошено принципи державного будівництва, в т. ч. творення власного війська⁴. У процесі становлення Центральної Ради її нормативні приписи залежали від статусу і мали різну значимість. На початку переважали акти, характерні для гро-

мадських об'єднань, які також мали юридичну силу, оскільки виражали волю народу (певної громади). У процесі утвердження Центральної Ради як вищого державного органу її нормативні акти набували визначених традиційних форм. Ще особливістю українського державотворення є те, що «Українська держава творилася «знизу», народом, а не владою. Навіть всупереч їй».

Доречно підкреслити, що власне всеукраїнські військові з'їзди вирішили вагомі проблеми державотворення. Так, ще 5–8 травня Перший військовий з'їзд закріпив своє ставлення до біжучих подій, Тимчасового уряду, рад робітничих і солдатських депутатів, до війни; до українізації військ; підтримання дисципліни та боротьбу з дезертирством; земельного питання й освіти. Крім того, для керівництва військовими справами, в контакт з російським Генеральним штабом, він створив Український військовий генеральний комітет (далі – УГВК) при Центральній Раді.

Другий військовий з'їзд 5–10 червня 1917 р., усупереч забороні військового міністра О. Керенського, розглянув питання про політичний момент, землю і народну освіту; статут УГВК (юридично визначив структуру та повноваження 10 відділів за напрямками військової діяльності); доручив УГВК розробити план українізації війська й негайно розпочати впровадження його в життя; обрав Всеукраїнську раду військових депутатів (далі – ВРВД, 132 дел.) і постановив ввести їх до складу Центральної Ради⁵. Важливими для українського державотворення і зокрема військового будівництва були рішення фронтних, армійських, дивізійних з'їздів та зібрань військовиків-українців.

Тут важливо зауважити, що Всеукраїнські військові з'їзди були (порівняно із селянськими, робітничими) різновидом народного волевиявлення, який мав більш вагомий, активний вплив на важливі процеси українського державотворення, діяльність вищих державних інституцій у процесі ствердження незалежності України, формування власної армії та юридичного закріплення основних засад держави (прийняття чотирьох універсалів).

5–6 липня на засіданні Малої Ради УЦР був розглянутий збройний виступ полку ім. П. Полуботка, й доручено військовому комітетові вжити конкретних заходів щодо ліквідації цього конфлікту. На думку В. Солдатенка і Л. Хала, нерішуча політика Центральної Ради, її лояльне ставлення до Російського уряду підштовхнуло членів Українського військового клубу ім. П. Полуботка до ідеї організації полку в Києві з присвоєнням йому імені П. Полуботка. Їх суперечності та довгі дебати не привели до спільних дій ні з представниками УЦР, ні з УГВК, а спонукали йти шляхом самочинної організації: вони обрали собі командира полку – прапорщика Романенка і виконком полкового комітету на чолі з прапорщиком Майстренком⁶.

В. Солдатенко і Л. Хала стверджують, що «відсутність у Центральної Ради усателених поглядів на проблеми полуботківців і ще низка інших обставин призвели до так званого «полуботківського перевороту». Вчені-історики досі не прийшли до єдиного розуміння тогочасних подій. Існують такі трактування: рух полуботківців був стихійним (М. Міхновський його не очолював); локальним (неспроможний був вплинути на український рух у цілому); відповідальність за виступ покладена на місцеву військову владу, яка «детонувала» вибух безгосподарністю, а заслуги у ліквідації повстання присвоїла УЦР. ... Історія з полуботківцями завершилась тихо: основна маса невдовзі була скерована на фронт, а заарештовані відбули покарання у найгіршій в'язниці, а звільнили їх в ході жовтневих подій без

жодних мотивацій»⁷. Згадані події достеменно підтвердили нерішучість і неспроможність УЦР всебічно й надійно захистити українські національні інтереси у військовій сфері.

18 липня 1917 р. командував Південно-Західним фронтом Л. Корнілов видав наказ про українізацію 34-го армійського корпусу в складі 104-ї і 153-ї піхотних дивізій, командував генерал П. Скоропадський, начальник штабу корпусу – Я. Сафонов. За переконанням Л. Корнілова, українізація частин мала зміцнити армію. Корпус сформували в серпні–вересні, у складі восьми піших та двох легкогарматних полків, які були зведені у дві дивізії під командуванням генералів Я. Гандзюка і В. Клименка⁸. Українізація названого корпусу відбувалася з великими труднощами, впершу чергу із-за відсутності особового складу з числа українців. Разом з тим, «Перший український корпус», в жовтні–листопаді відіграв важливу роль у ході оборони Києва від збільшовизованого II-го гвардійського корпусу, де він блокував ешелони II-го корпусу, роззброїв його війська і відправив їх у Росію⁹.

Типовий порядок українізації військових частин на той час можна простежити на прикладі 5-го Запасного кавалерійського полку. Українізацію цієї частини здійснювала Українська полкова рада, відповідно до протоколу зборів від 1 серпня 1917 р. за підписом головуючого Яковлева. Вона, побоюючись спричинення в час війни шкоди загальноросійській справі, принципово визначила – жодних суттєвих перебудов у полку не здійснювати, а для приєднання до загальноукраїнського руху й підтримання України в період перебудови, спланувала лише придбати національні прапори, змінити назви частини на «I-й український запасний козачий кінний полк», «ескадрони» – на «козачі сотні», звання «солдат» – на «козак», а старшинські чини перевести на козацькі та виразила рекомендації – українцям із полку нікуди не переводитися до кінця війни. Крім того, постановили узгодити українізацію полку з відповідними інстанціями 9-ї і 10-ї кавалерійських дивізій та просити призначення командиром полку українця й дбати про комплектування полку повітовими військовими начальниками виключно українцями й не допускали переводу українців, без їх згоди, в інші частини. Не вирішено лише проблема перебування великої кількості не українського контингенту в резерві полку. Переведення діловодства полку на українську мову полкова рада визнала несвоєчасним. Рада полку для прискорення українізації відрядила в УГВК і штаб округу спеціальну делегацію. Розглянутий план українізації, з незначними уточненнями, був затверджений більшістю членів ради¹⁰ і констатує, що захід відбувся на широких демократичних засадах з урахуванням усіх політичних інтересів і засвідчує великий вплив на процеси військового будівництва українських військових рад.

За повідомленням «Армійського вісника» 6 та 9 серпня 1917 р., відбулися наради представників військових комітетів для зміцнення їх стану, де було визначено, що тільки ці структури з самого початку «ввели революцію в армії в організоване русло...З другого року війни ми фактично мали справу не з регулярною армією, а з народною міліцією. Щораз курс навчання ставав все більш коротшим та менш якісним не тільки для солдат, а й офіцерів, лікарів і т. д. Вся дисципліна ґрунтувалася на авторитеті грубої фізичної сили начальників. Усі переконані у необхідності впровадження дисципліни, заснованої «на моральному авторитеті та взаємному довірі»¹¹, про це йдеться у численних наказах вищого командного складу, полкових та ротних командирів. Нагальне завдання з організації солдатських

мас, підняті боєготовності майже повністю здеморалізованої армії найбільш успішно можна вирішити за допомогою комітетів»¹¹. Отже, ситуація у війську, вимагала рішучих організаційних дій державної влади щодо змін основних засад функціонування збройних формувань із врахуванням широкого розвою демократії, небувалої активності солдатських мас. Відсутність організованості, чіткої дисципліни, беззастережного ієрархічного підпорядкування згубно впливала на існування армії. Тому в період масової деморалізації армії діяльність армійських комітетів була позитивним чинником.

Рішуча реакція українських військовиків була на спробу правих (консервативних) політичних сил на чолі з генералом Л. Корніловим 25–26 серпня 1917 року встановити у країні військово диктатуру. ВРВД, на скликаному з цього приводу в ніч з 27 на 28 серпня надзвичайному засіданні, запропонувала Центральній Раді взяти владу в Україні у свої руки і реалізувати постанови II Всеукраїнського військового з'їзду «Про українізацію військових частин», 9 вересня 1917 р. було ухвалене рішення про участь представників ради у петроградській Демократичній нараді, де делегатам цієї наради наказано відстоювати ідею створення соціалістичного міністерства, припинення світової війни, проведення соціальних і національних реформ, проголошення Росії федеративно-демократичною республікою, затвердження Статуту ГС, виробленого УЦР 16 липня¹². Крім того, у відозві ГС УЦР, командувача військами та військового комісара Київської військової округи, комісара Тимчасового уряду м. Києва, київського міського голови, представників політичних партій і громадських організацій до населення України, з приводу заколоту Корнілова, було вказано, що будь-які замаху на здобутий революцією лад, звідки вони б не виникали, будуть подавлені всіма засобами української влади¹³.

Після ліквідації «Корніловського заколоту» в армії закріпився домінуючий вплив армійських комітетів та рад на вирішення важливих питань устрою військ. Особливо це вдавалося більшовикам, у зв'язку значним зниженням авторитету офіцерського складу. На думку В. Голубка, «більшовицькі військові організації суттєво активізували діяльність у солдатських виборних організаціях – військових комітетах усіх рівнів. Так почали виникати більшовицькі військово-революційні комітети (ВРК), що виступали в блоці з більшовизованими на той час радами робітничих і солдатських депутатів. ...В цілому по армії першу роль стали відігравати українські ради, більшовицькі ВРК і есеро-меншовицькі комітети. Між ними розгорнулася боротьба за солдатські маси, найзапеклішою була між військовими радами, керованими українським військовим рухом, та більшовицьким ВРК»¹⁴. До вересня 1917 р. УГВК домігся дозволу на відкриття у Києві двох українських піхотних шкіл підпрапорщиків, українських відділів при інженерній та артилерійських піхотних школах, на українізацію в Києві запасних артилерійського, інженерного, телеграфного формувань¹⁵.

Українізації підлягав також VI російський корпус Південно-Західного фронту, укомплектований переважно українцями. Велика організаторська діяльність українських військових рад дивізій та активна участь старшин Трофименка, Авраменка, Пилипенка та ін. у культурно-освітній роботі серед особового складу корпусу утримали його від деморалізуючого впливу більшовицьких агітаторів¹⁶. Про факти низької дисципліни, дезорганізації управління, невиконання наказів у 6-у, 34-у та ін. корпусах генерал Стогов телеграфом інформував Верховного Головнокомандувача М. Духоніна¹⁷. Доречно підкреслити, що великий вплив на украї-

нізацію мали сотенні, полкові, дивізійні та корпусні військові ради сформовані українцями, які прагнули до створення власного війська і ствердження національної автономної держави, чим зміцнювали дисципліну. З цього приводу Л. Зінкевич вказує, що організація українських сил зовні виявлялася в українських військових радах, вплив яких на життя корпусів був настільки великий, що роль військових комітетів відійшла на другий план. Українські військові ради втілювали ідею створення національного війська в життя двома шляхами: через національно-культурне виховання й освітню роботу та шляхом постійних клопотань у справі українізації корпусу перед командуванням¹⁸. У вересні цей корпус розділено на дві частини: російську й українську. З української групи сформовано Другий Січовий запорізький корпус, командувач ген. М. Мандрика, начальником штаба підполковник Б. Сулківський, у складі двох дивізій, командири О. Осецький і Б. Поджіо. Посади командирів 12 полків корпусу займали переважно поручники і хорунжі, оскільки вищих чинів у цьому з'єднанні серед старшин українців не було. В умовах розпаду російської армії, зростаючої анархії, деморалізації, відсутності досвідчених старшин, командування прагнуло зберегти боєздатність II-го корпусу. Позитивним у їх діяльності було те, що вони стежили за порядком у сусідніх російських відділах і не допускали пограбування населення й дискредитації старшин. Два полки корпусу, скеровані на службу до Старокостянтинова, звільнили штаб II-ї армії від більшовиків та українізували його. Але, незважаючи на успіхи, після перемир'я, II-й корпус був відправлений на північний більшовицький фронт, де після наказу Військового міністра УНР «Про демобілізацію» попри енергічні заходи ген М. Мандрики корпус був розформований¹⁹.

У цей же період при Генеральному штабі ввели посаду представника УЦР, а 22 вересня Тимчасовий уряд надав дозвіл на українізацію 20-и дивізій²⁰. Щоправда українізацію сприймали по-різному, один із полкових комітетів вважав такі заходи в дивізії недопустимими й наполягав на відміні розпорядження з українізації чорноморського полку, а розгляд питання «представлення законного права товаришам українцям створювати національні організації» винести на розгляд вищих військових організацій і комісарів²¹.

Для консолідації сил у жовтні 1917 р. Центральна Рада підтримала з'їзд солдатів-українців Південно-Західного фронту, де було вирішено про створення ротних, полкових, дивізійних, корпусних і гарнізонних рад і обрана фронтова рада, яка невдовзі була заборонена командуванням фронту²².

УЦР, незважаючи на перешкоди Тимчасового уряду, продовжувала українізацію фронту. Було зрозуміло, що українізація російської армії врешті-решт призведе до формування української армії, і тому це було небажане для Російського уряду. Українізації сприяв зростаючий революційний рух в країні і в армії, який надав можливість військовим радам організувати захоплення збройних складів. Тимчасовий уряд і ставка, у цих умовах, у жовтні, неохоче були змушені провести українізацію 16 дивізій²³. Аналіз підтверджує, що у зазначений період українізація відбулася за наказами вищого військового командування, а після жовтневого перевороту набула самостійного характеру, при цьому було безліч випадків стихійної українізації. Так, у вересні 1917 р. 4000 українців 3-ї окремої піхотної дивізії, скеровані дивізійною радою, без дозволу російської військової влади перейшли до XXI-го українізованого корпусу. Тоді ж, українізовано 4-у стрілецьку «Залізну» дивізію Румунського фронту, повністю укомплектовану українцями, одну з боєздатних формувань до приходу німецько-авст-

рійських військ; 14-й уланський полк 14-ї кінної дивізії. У жовтні – листопаді 1917 р. в результаті самочинної українізації 3-ї кінної дивізії виділено український кінний полк у складі 4-х сотень, з 1-го Фінляндського піхотного полку зорганізувався Гайдамацький курінь сотника Пустовіта у складі 1600 осіб піхоти та кінного відділ із 400 шабел, який з боями влився у військо України. Стихійність і масовість процесу українізації підтверджують факти створення трьох полків ім. Т. Шевченка – в Москві, Петербурзі та Синявці, 2-х полків ім. П. Полуботка, куреня і полку ім. С. Наливайка в Ст. Стівці та в Дарниці, полків ім. П. Сагайдачного в Києві й Житомирі тощо²⁴.

Українізація підтвердила маєстат українського руху, хоча реальних статистичних даних про кількість українізованих військових формувань не існує, оскільки українська влада не спромоглася започаткувати реєстр. Відмінні дані різних джерел вказують, що всіх українізованих вояків було біля 4 млн. – Н. Полонська-Василенко, півтора мільйона – З. Стефанів, 500 тис. – О. Удовиченко, 300 тис. – О. Субтельний. На нашу думку, українізованих військовиків було біля 1,5 млн. На жаль вони не були об'єднані, пацифістськи налаштованою УЦР, в Українську армію, а перебуваючи під тиском Тимчасового уряду і шовіністичних російських кіл, піддавшись більшовицькій агітації, виснажені довготривалою війною, позбавлені матеріально-технічного забезпечення і сповнені прагнення швидкого повернення додому, часто самоліквідувались. Отже, український державний провід не зумів залучити могутню військову потугу на захист власного суверенітету.

1. *Українська* Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1 – К.: Наукова думка, 1996. – С. 68–70. 2. Там само. 3. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К.: Заповіт, 1997. – С. 63–80; *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920. – К.: Либідь, 1997. – С. 10–28. 4. *Крип'якевич І. Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін і доп. – Львів: Світ, 1992. – С. 390. 5. *Українська* Центральна Рада. Цит. робота. – С. 535–537. 6. *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К.: ПП Позднішев, 2002. – С. 90–91. 7. Там само. – С. 137–139, 141–142. 8. *Українська* Центральна Рада. Цит. робота. – С. 557; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. Ч. 1. Бібліографічно-довідкова. – К.: Тиражувальний Центр УРП, 1995. – С. 97. 9. *Стефанів З.* Українські Збройні Сили в 1917–1921 рр. – СУБ, 1947. – С. 23. 10. ЦДАВОУ. – Ф. 811 – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 23. 11. ЦДАВОУ. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 25. 12. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 233, 235. 13. *Українська* Центральна Рада. Цит. робота. – С. 271. 14. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 85. 15. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – С. 370. 16. *Стефанів З.* Цит. робота. – С. 25. 17. РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 42–43. 18. *Зінкевич Л.* Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.). – Львів, 1995. – С. 82. 19. *Стефанів З.* Цит. робота. – С. 25–26; *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 189. 20. *Історія* УРСР у десяти томах. Т. 6. – К., 1984. – С. 169. 21. ЦДАВОУ. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 47 зв. 22. РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 43. 23. *Зінкевич Л.* Цит. робота. – С. 96. 24. *Стефанів З.* Цит. робота. – С. 22–31.